

Vliv věku a pohlaví tazatele a respondenta na náročnost výběrového šetření v seniorské populaci*

Marcela Petrová Kafková**

Ústav populačních studií,

Fakulta sociálních studií, Masarykova Univerzita, Brno

The influence of age and gender of interviewer and respondent's characteristics on the difficulty of responding to sample surveys among the elderly population

Abstract: *This paper focuses on the issue of surveying older people. Increasing interest in the issue of ageing and old age has been accompanied by infrequent debate on the methodological pitfalls that might influence research into this specific, albeit very heterogeneous population. Interviewers routinely complete post-interview questions that provide important information on such criteria as respondent difficulty in answering the questions posed. This article examines such difficulty in terms of interviewer and respondent characteristics. It investigates three potential explanations of why interviewers judge an interview as difficult: (1) interviewer characteristics (age and gender), (2) socio-demographic characteristics of the respondent and (3) respondents' sense of well-being. The data used in this study were obtained from four surveys conducted with older people in the Czech Republic between 2007 and 2011. These surveys explored ageing and old age. The findings show the crucial importance of respondents' sense of well-being and level of education. No interviewer age or gender effects were observed.*

Key words: *Older people, ageing research, interviewer effect, survey.*

Data a výzkum - SDA Info 2012, Vol. 6, No. 2: 113-127.

(c) Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2012.

* Tento článek vznikl s podporou projektu „Stáří v prostoru: regenerace, gentrifikace a sociální exkluze jako nové problémy environmentální gerontologie“ (GA ČR, č. grantu P404/10/1555) – <http://starnuti.fss.muni.cz>.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Marcela Petrová Kafková, Ph.D., Ústav populačních studií, Fakulta sociálních studií, Masarykova Univerzita, Joštova 10, 602 00 Brno, nebo na e-mail: kfkv@seznam.cz.

Téma seniorské populace a populačního stárnutí je aktuální a těší se velkému zájmu různých oborů. Přestože je při výzkumu seniorů používána široká škála výzkumných metod a technik, převážnou část znalostí o seniorské populaci získáváme pomocí výzkumů s kvantitativním designem. Přitom metodologii výběrového šetření se zaměřením právě na seniorskou populaci je věnována malá pozornost. Vlivu výzkumného designu na výsledky se věnují převážně autoři zkoumající patologické či kriminální chování [Lord, Frida a Brennan 2005; Aquilino a Sciuto 1990] nebo genderovou problematiku [Kane a Macaulay 1993; Huddy et al. 1997]. K tématu sice byla publikována řada dnes už klasických studií v 50.–80. letech 20. století, např. [Benney, Riesman a Star 1956; Freeman a Butler 1976], ale ty vzhledem k době svého vzniku pravděpodobně nereflektují současnou demografickou a společenskou proměnu. Narůstající zájem o problematiku stárnutí a seniorů tedy není provázen zájmem o případná metodologická specifika kvantitativního výzkumu této oblasti.

Tento text si neklade za cíl výše naznačenou nedostatečnost napravit, domnívám se však, že tazatelem rutinně zaznamenávané informace obsahují vhodný (a ne příliš často využívaný) materiál právě pro zkoumání vlivu charakteristik tazatele a respondenta na zjištěné výsledky. Soustředím se především na záznamy o náročnosti dotazování v kontextu charakteristik samotného tazatele (jeho věku a pohlaví, které jsou ve výběrových šetřeních standardně zaznamenávány) i respondenta. Konkrétně se text věnuje třem potenciálním zdrojům vlivu na obtížnost dotazování: 1. vlivu věku a pohlaví tazatele, 2. vlivu sociodemografických charakteristik respondenta a 3. vlivu subjektivní spokojenosti respondenta. A to na datech získaných v seniorské populaci ve čtyřech výběrových šetřeních, která se soustředila právě na problematiku seniorů a stárnutí.

Teoretická východiska

Vliv tazatele neznamená jen riziko neprofesionálně vedeného rozhovoru či falšování dotazníků. I základní metodologické učebnice jako např. Babbie [2012], Vaus [2002] či Disman [2000] obsahují informace o možném vlivu pohlaví, věku, vzhledu či chování tazatele nejen na průběh rozhovoru, ale i na získané informace. Babbie [2012:274] přirovnává úlohu tazatele k neutrálnímu médiu, skrze které jsou pouze kladeny otázky a zaznamenávány odpovědi respondenta. V takovém případě by různí tazatelé získali od stejného respondenta zcela identické odpovědi. Zdrojů možného zkreslení je však mnoho. Luxusně oblečený tazatel může mít problémy s dotazováním chudších respondentů, chudě oděný naopak s dotazováním bohatých. Názory tazatele vyjádřené gesty či intonací mohou výrazně zkreslit odpovědi respondentů. Toto jsou zdroje zkreslení, kterým se dobrý tazatel může vyhnout, na respondenty však působí i jeho pohlaví, věk a etnicita, tedy potenciální zdroje zkreslení, které není možné eliminovat.

Pokud metodologické příručky hovoří o tom, že tazatel by se měl vzhledem a vystupováním přizpůsobit prostředí, ve kterém bude dotazovat, znamená to, že seniory by měli dotazovat tazatelé seniorského věku, protože 20letý tazatel či tazatelka do prostředí seniorů „nemůže zapadnout“? Dle Dohrenwend et al. [1968] je z hlediska ovlivnění výsledků riziková jak velká sociální distance, tak příliš malá sociální distance tazatele a respondenta. Malá sociální distance může znamenat vměšování se tazatele, velká může způsobit defenzivní postoj respondenta. Nabízí se proto otázka, zda budou tazatelé v seniorském věku získávat odlišné výsledky než tazatelé mladší. Weiss [1968] vliv sociální vzdálenosti popírá, ve svém výzkumu matek závislých na sociálních dávkách nezjistila odlišnost výsledků získaných tazateli s podobným socioekonomickým statutem a tazateli se statutem výrazně odlišným. Naopak Freeman a Butler [1976] takovou odlišnost potvrzují, nutno však poznamenat, že ve své studii „starší“ tazatele vymežili hranicí 32 let a nezkoumali tak interakci seniorský respondent – seniorský tazatel. Podobně Benney et al. [1956] ukazují, že mladší tazatelé jsou ke starším respondentům kritičtější, zatímco starší tazatelé tyto respondenty častěji hodnotí jako milé a ochotné. Dle jejich zjištění má však na vzájemnou interakci tazatel–respondent spíše než chronologický věk vliv věk subjektivní [Benney et al. 1956].

O vlivu věku tazatele na průběh rozhovoru tedy zatím nebylo dosaženo shody, podobně jako v otázce vlivu pohlaví tazatele. Většina výzkumníků se shoduje na tom, že pohlaví tazatele na zjištěné výsledky vliv nemá, výjimkou jsou otázky zaměřené na genderovou problematiku. Při dotazování v oblasti genderové nerovnosti naopak odpovědi respondentů dle pohlaví tazatele výrazně variiují [Kane a Macaulay 1993; Huddy et al. 1997]. Názory na vliv interakce dvojice stejného a opačného pohlaví při rozhovorech se liší. Hyman et al. [1954] při analýze politických postojů nechali hodnotit příjemnost rozhovoru tazatelem i respondentem. Jejich výsledky ukazují, že zatímco tazatelky hodnotí stejně rozhovory s muži i ženami, tazatelé preferují rozhovory s muži. A stejně tak respondentky jsou raději, pokud rozhovor s nimi vede žena a respondenti naopak upřednostňují jako tazatele muže. Přitom až polovina dvojic tazatel–respondent hodnotí rozhovor naprosto odlišně.

Výzkum mentálního zdraví [Benney et al. 1956] však ukazuje jiné výsledky. Benney et al. [1956] zjišťují, že tazatelé i tazatelky preferují rozhovor s ženami. Rozdílnost výsledků vysvětlují právě tématem výzkumu, kdy zatímco téma politických postojů je stereotypně vnímáno jako mužské, oblast zdraví je chápána jako ženské téma. Navíc Huddy et al. [1997] předpokládají menší vliv pohlaví tazatele při dotazování seniorské populace, protože senioři jsou méně vedeni potřebou působit na tazatele „správným dojmem“ než mladší populace. Problematika vlivu tazatele na rozhovor je tedy velmi komplexní a je ovlivněna nejen charakteristikami tazatele, ale i výzkumným tématem. Při výzkumu seniorů a stárnutí je třeba vzít v úvahu, že téma zdraví je v dotaznících obvykle zastoupeno.

Přes nesmírnou heterogenitu populace, kterou obvykle nazýváme seniorskou, poukazují někteří autoři na určitá obecně platící specifika při tomto výzkumu. McKinley [1992 in Isaksson et al. 2007] zjistila, že senioři jsou velmi opatrní při odpovídání na otázky týkající se zdravotního stavu. Rozhovor (i standardizovaný) vždy znamená sociální interakci a nutně tak přináší větší množství sociálně žádoucích odpovědí než jiné způsoby administrace dotazníků, nadsazený tak bývá dobrý zdravotní stav, kvalita života a zapojení ve společensky žádoucích aktivitách [Bowling 2006]. Evans et al. [2004] při porovnávání výsledků rozhovorů tváří v tvář a telefonního dotazování zjistili, že lidé starší 60 let častěji přiznávají úzkost a deprese v rozhovorech vedených po telefonu. Podobně Picavet a Bos [1996] na základě analýzy devíti výzkumů uskutečněných v Nizozemí na populaci starší 55 let usuzují, že výskyt disability je značně závislý na způsobu administrace dotazníků. Dotazníky doručované poštou vykazovaly výrazně vyšší výskyt disability v populaci než rozhovory uskutečněné tváří v tvář.

Dotazníkové šetření tváří v tvář je však obecně považováno za vhodný způsob výzkumu seniorské populace. Jde o techniku pro respondenty nejméně náročnou, kdy jedinými požadavky jsou znalost stejného jazyka a základní verbální a poslechové schopnosti [Bowling 2006]. Ve srovnání s telefonickým dotazováním hodnotí respondenti v seniorském věku dotazování tváří v tvář jako méně zdlouhavé [Herzog, Rodgers a Kulka 1983].

Je však třeba vzít v úvahu i připomínku Wengera [2001], že odpovídání na otázky se podobá zkoušení a senioři mají častěji než mladší populace pouze nízké vzdělání, což může vést ke zdráhání seniorů souhlasit s rozhovorem. Vzhledem k výraznému prodloužení naděje dožití a zlepšujícímu se zdravotnímu stavu populace nese dotazování zdravých šedesátníků a sedmdesátníků stejné znaky jako dotazování zdravých mladších jedinců. Specifický přístup si vyžaduje spíše až dotazování seniorů starších 80 let, kdy se častěji objevují křehkost a různá mentální a fyzická omezení. Rozhovor s nejstaršími si proto žádá přístup reflektující mentální a fyzickou energii seniorů.

Otázkou, zda senioři odpovídají na otázky s menší přesností než mladší respondenti, se zabývali např. Rodgers a Herzog [1987]. Autoři ukázali, že přesnost odpovědí na faktografické otázky není u většiny otázek závislá na věku; pokud nějaké rozdíly v přesnosti odpovědí zaznamenali, pak to bylo ve prospěch starších respondentů, kteří odpovídali přesněji. Herzog a Dielman [1985] však v jiném výzkumu zjistili určitou nepřesnost seniorů při odpovídání na věk, u jiných otázek (zdraví, volební chování, mobilita...) odlišnost od mladších nezaznamenali¹. Smith et al. [1997] ve své studii vlivu věku na přesnost odpovědí na faktografické otázky docházejí k závěru, že není možné tuto přesnost odpovědí analyzovat jen ve vztahu k věku, ale jako kombinaci kognitivních schopností jedince ve vztahu k jeho věku. Populace zkoumaná

1 Autoři na základě těchto zjištění doporučují neptát se respondentů na věk, který se mění, ale na rok narození.

v tomto textu je vymezená poměrně úzkou věkovou hranicí 60–79 let. Vzhledem k tomu, že jde převážně o jedince v tzv. třetím věku, nepředpokládám, že v náročnosti dotazování bude samotný chronologický věk přinášet významné rozdíly. Stejně tak jde obecně o populaci bez velkých zdravotních problémů, ty totiž výrazněji nastupují až v tzv. čtvrtém věku či vysokém stáří [Pacovský 1990].

Jak už bylo zmíněno, větší roli než samotný chronologický věk zřejmě hraje pocíťovaný či subjektivní věk [Benney et al. 1956], který bude v tomto textu analyzován pomocí obecnější kategorie životního optimismu. Westerhof a Barrett [2005 in Vidovičová 2008] ukazují, že subjektivní mládí posiluje celkovou životní spokojenost, a to bez ohledu na sociodemografické charakteristiky či zdraví jedince. Subjektivní věk je tak významným indikátorem kvality života obecněji [Vidovičová 2008]. Můžeme se přitom domnívat, že respondenti, kteří vykazují vyšší kvalitu života či více životního optimismu jsou celkově otevřenější novým věcem a vztahům, což z nich dělá i lepší partnery pro tazatele. Tento životní optimismus přitom není podmíněn jen zdravotním stavem jedince, ale jde o multidimenzionální charakteristiku, kde zdravotní i psycho-sociální faktory hrají stejně významnou roli [Farquhar 1995]. Rodgers a Herzog [1995] na základě analýzy odpovědí „nevím“ zjistili, že tyto chybějící odpovědi se častěji vyskytují u respondentů s horším zdravím, méně se zajímajících o výzkumné téma, méně zapojených v sociálních vztazích, s nižším vzděláním a u žen. Obecně tyto charakteristiky odkazují k seniorům, jejichž stárnutí je možné považovat „za méně úspěšné“. Životní spokojenost a vyrovnanost, sociální participace a zachování sociálních vazeb společně s uspokojivým zdravotním stavem totiž společně vedou ke způsobu stárnutí, který sociální gerontologové nazývají „úspěšné“ (*successful ageing*) [Bowling a Dieppe 2005]. Životní spokojenost či optimismus se tak zdá být prvkem ovlivňujícím náročnost rozhovoru s respondentem.

V textu se tedy zaměřím na otázky vlivu tazatele a respondenta na subjektivně tazatelem pocíťovanou náročnost dotazování. K jejich zodpovězení formuluji následující hypotézy:

- H1: Starší tazatelé hodnotí dotazování seniorů jako méně náročné než tazatelé mladší.
- H2: Tazatelé (obou pohlaví) hodnotí jako obtížnější dotazování respondentů opačného pohlaví.
- H3: Dotazování vzdělanějších respondentů je tazateli vnímáno jako méně náročné než dotazování respondentů s nižším vzděláním.
- H4: Náročnost dotazování je ovlivněna pocíťovanou životní spokojeností (optimismu) seniora, u spokojenějších je dotazování snazší.
- H5: Náročnost dotazování je více ovlivněna životním optimismem respondenta než jeho sociodemografickými charakteristikami.

Data a proměnné

Otázky o vlivu respondenta a tazatele na tazatelem subjektivně hodnocenou náročnost dotazování se pokusím zodpovědět pomocí analýzy dat získaných ze čtyř datových souborů „Kvalita života seniorů ve městě“ (dále označovaný jako „QinCity 1“), „Senioři ve velkých městech – percepce proměn urbánního prostředí“ (dále označovaný jako „QinCity 2“), „Spotřebitelé a spotřeba ve vyšším věku“ (dále označovaný jako „Spotřebitelé“) a „Ageismus 2007“. Všechna čtyři výchozí výběrová šetření byla vedena formou dotazníkového šetření tváří v tvář (*face-to-face*) buď na starší populaci, či se na tematiku stárnutí a věku soustředila. Ve všech případech byly použité papírové dotazníky (PAPI). Soubory se liší věkovým rozpětím respondentů, z tohoto důvodu si seniorskou populaci arbitrárně vymezují hranicí 60 let a do sloučeného souboru jsem zahrнула pouze respondenty ve věku 60–79 let.

Tématem šetření QinCity 1 byla kvalita života seniorů v kontextu charakteristik venkovního prostředí. Sběr dat probíhal v květnu–červnu 2011 ve velkoměstské populaci starší šedesáti let a byl realizován v centrálních oblastech třinácti největších měst jednotlivých krajů a hl. m. Praze. Výběrové kvóty byly stanoveny pro města, pohlaví, vzdělání a podíl mladších (60–69 let) a starších seniorů (70+ let). Celkový počet rozhovorů byl 1001.

Šetření QinCity 2 se také věnovalo zkušenosti stárnutí v městském prostoru, data byla sbírána v listopadu–prosinci 2011 v centrálních oblastech tří největších měst – Praze, Brně a Ostravě. Zaměřen byl opět na populaci starší 60 let. Výběrové kvóty byly stanoveny křížově pro věk a pohlaví, volně pro vzdělání v jednotlivých městech. Celkem bylo provedeno 921 rozhovorů.

Spotřebitelé se zaměřili na tematiku starších konzumentů a jejich spotřeby jako jednoho z aspektů aktivního stárnutí. Měli odlišnou cílovou populaci, a to obyvatelé České republiky starší čtyřiceti let. Výběrové kvóty byly stanoveny křížově pro pohlaví a věk, volně pro vzdělání, kraj a velikost obce. Výsledný soubor obsahuje 1 443 rozhovorů. Sběr dat probíhal v listopadu–prosinci 2011.

Posledním použitým souborem je Ageismus zaměřený na dospělou populaci České republiky (18–80 let). V šetření byly zjišťovány obecné ageistické postoje a stereotypy vůči stáří a starším lidem a zkušenost s věkově specifickým chováním [Vidovičová 2008]. Data byla sbírána pomocí stratifikovaného adresného náhodného výběru (*random address*), který odrážel rozložení populace z hlediska pohlaví, věku, vzdělání, regionů a velikosti obce respondenta. Sběr dat se uskutečnil v květnu–červnu 2007. Výsledkem je 1 810 rozhovorů.

Výsledný soubor zahrnuje respondenty z těchto čtyř výběrových šetření odpovídající zvolenému věkovému rozmezí 60–79 let. Celkové N nového souboru je 2 734. Původní datové soubory přitom vždy tvoří alespoň 20 % vytvořeného souboru (blíže tabulka 1).

Tabulka 1. Základní charakteristika použitých datových souborů

Datový soubor	rok sběru dat	N	%	Průměrný věk tazatelů	Původní N souboru	Původní věkové rozpětí souboru
QinCity 1	2011	892	32	51,2 (±16,5)	1001	60+ let
QinCity 2	2011	753	27	41,8 (±13,5)	921	60+ let
Spotřebitelé	2011	561	21	43,2 (±13,8)	1443	40+ let
Ageismus	2007	543	20	53,3 (±14,5)	1810	18–80 let

Tabulka 2. Základní sociodemografické charakteristiky souboru

		%
věk tazatele	18–59 let	75
	60+ let	25
pohlaví tazatele	muž	27
	žena	73
věk respondenta	60–69 let	63
	70–79 let	37
pohlaví respondenta	muž	43
	žena	58
vzdělání respondenta	ZŠ	18
	vyučen(a)	41
	SŠ	29
	VŠ	13

Poznámka: N = 2 749. Součty v jednotlivých kategoriích se nemusejí rovnat celkovému N nebo 100 % v důsledku chybějících odpovědí, případně zaokrouhlování.

Testované proměnné

Náročnost dotazování ve všech čtyřech datových souborech vyplňoval tazatel po skončení rozhovoru. Na čtyřbodové škále měl zvolit, zda bylo vyplňování dotazníku s konkrétním respondentem 1. „velmi náročné“, 2. „dostí náročné“, 3. „docela jednoduché“, 4. „velmi jednoduché“. Pro účely některých analýz byla tato proměnná rekódována na „jednoduché“ a „obtížné“.

Tazatel měl dále zaznamenat svoje pohlaví (ženy 73 %) a věk (18–82 let). Věk tazatele byl následně dichotomizován na 18–59 let a 60 let a více, tedy na populaci seniorskou a mladší. Podrobnější kategorizace nepřinesla odlišná zjištění, a to ani v kategorii nejmladších tazatelů do 30 let, takže jsem s ní z důvodu přehlednosti při finálních analýzách nepracovala. Průměrný věk tazatelů ve vytvořeném souboru je 47,4 (± 15,6) a tři čtvrtiny tazatelů jsou mladší 60 let. Podrobnější charakteristika výsledného souboru viz tabulka 2.

U respondentů byl ze sociodemografických charakteristik sledován věk, pohlaví a vzdělání (ve čtyřech kategoriích). Zdravotní stav nebyl zjišťován v šetření Ageismus, proto s ním v analýzách nepracuji, i když jde o proměnnou zejména v případě seniorské populace podstatnou. Nahrazuji ji širší kategorií subjektivní kvality života či životního optimismu, jehož je zdravotní stav jednou, nikoliv však jedinou komponentou. Životní optimismus seniora měřím pomocí několika proměnných, dostupných ve všech čtyřech datových souborech. První z nich je subjektivní věk, který je indikátorem respondentova zdraví, psychických a sociálních charakteristik, a to spíše než věk chronologický [Bowling et al. 2005]. Subjektivní věk byl zjišťován otázkou „Bez ohledu na Váš věk, řekl(a) byste, že se cítíte jako:“ s 5 variantami odpovědí: 1. „mladý/á“, 2. „středního věku“, 3. „vyššího středního věku“, 4. „starší“ a 5. „starý/á“. Dalšími proměnnými jsou celkový pocit štěstí („Když zvážíte všechny okolnosti svého života, kam byste sám/sama sebe umístil/a na stupnici od 1 do 10, kde 1 je „velmi šťastný/á“ a 10 „vůbec ne šťastný/á“) a subjektivní bohatství (desetibodová škála, 1 – „chudý“, 10 – „bohatý“) jako jeden z faktorů ovlivňujících celkovou životní spokojenost a tím i subjektivní kvalitu života [Cummins 2000].

Posledním použitím indikátorem je index PGCM – škála akceptace stárnutí (*The Philadelphia Geriatric Center Moral Scale*), kterou Lawton [1975] vytvořil pro zachycení pocitu spokojenosti a v českém prostředí její validitu potvrdila Vidovičová [2008]. Škála nabývá hodnot 1 – 3, kdy 1 znamená nízkou akceptaci stárnutí a 3 vysokou. Index je vytvořen z položek srovnávacích chutí do života, pocit užitečnosti a štěstí v minulosti a současnosti. V použitém souboru má index průměr 1,8 ($\pm 0,46$).

Výsledky analýz

Náročnost dotazování byla zaznamenána u 99,5 % rozhovorů. Jako „velmi jednoduché“ tazatelé hodnotili 17 % rozhovorů, 43 % jako „docela jednoduché“, 32 % jako „docela náročné“ a 8 % jako „velmi náročné“. Mírnou většinu (60 %) rozhovorů tedy tazatelé považovali za jednoduché. Tazatelky hodnotily dotazování jako jednoduché častěji (62 %) než tazatelé (54 %.) Dotazování seniorů tedy bylo snazší pro tazatelky než pro tazatele, kteří jsou také v tazatelské síti výrazně méně zastoupeni (27 %). Celkově jednodušší bylo dotazování u výzkumů městských seniorů (QinCity 1 – jednoduché v 61 %, QinCity 2 – 67 %) než zbylých dvou výzkumech. Ve Spotřebitelích bylo jednoduchých 56 % rozhovorů, v Ageismu 52 %.

První hypotéza předpokládá, že dotazování seniorské populace budou jako obtížnější hodnotit mladší tazatelé. Starší tazatelé jsou respondentům svými zkušenostmi i věkem blíže a tato sociální blízkost by měla znamenat i jejich větší porozumění tématu výzkumu. Jak však ukazují data, mladší i starší tazatelé hodnotili dotazování jako jednoduché v 60 % rozhovorů (viz tabulku 3). Pokud bychom se nespokojili s dichotomizací věku tazatelů a

Tabulka 3. Náročnost dotazování dle věku tazatelů

		náročnost dotazování	
		jednoduché	obtížné
věk tazatelů	18–59 let	60 %	40 %
	60+ let	60 %	40 %
	celkem	60 %	40 %

Poznámka: N = 2 734.

Tabulka 4. Náročnost dotazování dle pohlaví respondenta a tazatele, podíl náročných rozhovorů

	věk tazatelů	respondent	respondentka
tazatel	celkem	39*	51*
	18–59 let	43*	55*
	60+ let	35*	45*
tazatelka	celkem	38	38
	18–59 let	38	38
	60+ let	39	39

Poznámka: N = 2 734, * = $p > 0,05$.

zaměřili se na nejmladší tazatele, zjistíme, že ani tazatelé mladší 30 let nehodnotí dotazování seniorů jako obtížnější (63 % jako jednoduché).

Už výše jsme viděli, že tazatelky celkově hodnotí dotazování seniorské populace jako méně náročné než tazatelé, komplexnější pohled získáme, pokud do analýzy vstoupí i pohlaví respondenta. Tazatelky považovaly dotazování mužů i žen za stejně obtížné (38 %). Muži však hodnotí dotazování seniorů a seniorek odlišně (Kendallové tau-c = 0,12; $p > 0,001$). Zatímco rozhovor s muži byl pro ně obtížný v 39 %, se ženami v 51 % (tabulka 4). Při sledování genderové interakce se ukazuje určitý vliv věku mužů v úloze tazatelů. Seniorští tazatelé považovali dotazování za snadnější než mladší tazatelé. Nejobtížnější bylo dotazování žen tazateli mladšími 60 let. Ženy – tazatelky hodnotí dotazování stejně obtížně bez ohledu na svůj věk i pohlaví respondentů. Hypotéza o větší náročnosti dotazování v genderově heterogenních dvojicích i první hypotéza o vlivu věku se tedy potvrdila pouze v podsouboru tazatelů – mužů. Vzhledem k tomu, že téměř ¾ rozhovorů uskutečnily ženy, neměl věk ani pohlaví ve většině rozhovorů vliv.

Má třetí hypotéza předpokládá vliv vzdělání respondenta na náročnost dotazování. Tato souvislost je v datech patrná. Zatímco dotazování respondentů se základním vzděláním bylo tazateli hodnoceno jako náročné v 53 % rozhovorů, u vysokoškolsky vzdělaných to bylo v 27 % rozhovorů. Náročnost dotazování klesá lineárně se vzděláním respondenta (viz tabulku 5). Nižší

Tabulka 5. Náročnost dotazování dle vzdělání respondenta. Řádková procenta

	náročnost dotazování	
	jednoduché	náročné
ZŠ	47	53*
vyučen(a)	60	40
SŠ	61	39
VŠ	73	27*
celkem	60	40

Poznámka: N = 2 734, * p>0,05.

Tabulka 6. Hodnoty Pearsonova r pro náročnost dotazování v celé populaci a v podsouborech 60 a 70letých

	celkem	věk 60–69 let	věk 70–79 let
věk	,12**	,07**	,06
pohlaví	,03	,03	,02
vzdělání	–,13**	–,16**	–,09**
subjektivní věk	,21**	,22**	,13**
šťěstí	,15**	,18**	,09*
bohatství	–,15**	–,15**	–,14**
PGCM	–,16**	–,18**	–,10**

Poznámka: ** p>0,01, * p>0,05.

vzdělání seniorů (ve srovnání s mladšími jedinci) tak může představovat určitou překážku při výzkumech této populace a klást zvýšené nároky na tazatele.

Životní optimismus jsem operacionalizovala pomocí několika proměnných. Hypotézu o snazším dotazování optimističtějších seniorů můžeme potvrdit jen částečně. V celkovém souboru je patrný značný vliv subjektivního věku, štěstí, bohatství a PGCM na náročnost dotazování, a to ve směru, že s lidmi spokojenějšími, úspěšněji stárnoucími, bohatšími považují tazatelé vyplňování dotazníku za jednodušší. Pokud se však zaměříme zvláště na 60leté a 70leté, můžeme tuto souvislost potvrdit mezi šedesátníky, mezi sedmdesátníky už je vztah slabší. Mizí vliv štěstí, klesá vliv subjektivního věku a PGCM, vztah bohatství zůstává zachován (viz tabulku 6).

Tyto výsledky můžeme interpretovat tak, že životní optimismus má na náročnost dotazování značný vliv, s přibývajícím věkem však do vztahu začínají vstupovat i další faktory, zřejmě především reálná fyzická a mentální omezení. Neznamená to však, že by náročnost dotazování byla podmíněna pouze rozhovorem se seniorem ve třetím nebo čtvrtém věku, půjde zřejmě o jeden z důležitých faktorů, který náročnost ovlivňuje. Až ve čtvrtém věku,

Tabulka 7. Regresní model náročnosti dotazování seniorů

	nestandardizovaný koeficient		std. koeficient	signifikance Wald	
	B	std. chyba	Exp(B)		
konstanta	-0,36	0,64	0,07	0,57	
sociodemografické charakteristiky					
	VŠ	referenční kategorie			
vzdělání	ZŠ	0,82	0,30	2,27	0,01
	vyučen(a)	0,00	0,26	1,00	1,00
	SŠ	-0,05	0,26	0,95	0,85
pohlaví (0–žena, 1–muž)	0,31	0,17	1,36	0,07	
životní optimismus					
	starý(á)	referenční kategorie			
subjektivní věk	mladý(á)	-1,33	0,50	0,26	0,01
	středního věku	-1,10	0,30	0,33	0,00
	vyššího středního věku	-0,57	0,28	0,56	0,04
	starší	-0,57	0,28	0,57	0,04
bohatství	-0,14	0,05	0,87	0,01	
štěstí	0,04	0,05	1,04	0,45	
PGCM	0,25	0,22	1,29	0,24	

Poznámka: N = 721.

tedy přibližně od 75–80 let, se totiž začíná častěji projevovat specifická fenomenologie stáří [Pacovský 1990].

Pro testování páté hypotézy o větším vlivu životního optimismu než sociodemografických charakteristik respondenta jsem použila binární logistickou regresi, kde náročnost dotazování byla závisle proměnnou (viz tabulku 7). Ze sociodemografických charakteristik respondenta byly v modelu testovány pohlaví a vzdělání. Nezávisle proměnné vyjadřující životní optimismus seniora byly subjektivní věk, štěstí, bohatství a PGCM. Výsledný model má poměrně malou vysvětlující hodnotu (Nagelkerkovo pseudoR² = 0,11).

Jako klíčový faktor pro náročnost dotazování ukázala regrese vzdělání respondenta. Šance, že budou tazatelé hodnotit rozhovor s respondentem jako snadný, se snižuje s klesajícím vzděláním. Vysokoškolsky vzdělaní respondenti mají 2,27krát větší šanci, že tazatel bude rozhovor s nimi hodnotit jako snadný než senioři se základním vzděláním. Z faktorů odkazujících k životní spokojenosti či optimismu působí nejsilněji bohatství a subjektivní věk. Se seniory, kteří své materiální poměry hodnotí jako lepší, bylo dotazování jednodušší. Respondenti kteří se cítí „staří“, mají 1,75krát menší šanci, že

jejich dotazování budou tazatelé hodnotit jako jednoduché, než ti, kteří se cítí „starší“. Naopak pocit štěstí a škála akceptace stárnutí svůj vliv na hodnocení náročnosti dotazování neprokázaly (v modelu jsou statisticky nesignifikantní).

Pátou hypotézu tedy není možné jednoznačně potvrdit, způsob přijímání vlastní životní situace hraje v otázce náročnosti rozhovoru se seniorem značný vliv, zásadní je však také vzdělání respondenta. Vzhledem k postupně narůstajícímu vzdělání populace je možné předpokládat, že se vliv vzdělání bude snižovat a subjektivní faktory tak získají na významu.

Závěr

Tento text se věnoval problematice vlivu tazatele a respondenta na průběh standardizovaného rozhovoru. A to při dotazování seniorské populace. Přestože se tematika populačního stárnutí a seniorů těší velkému zájmu různých oborů, poněkud překvapivě stranou zůstává oblast metodologická. Metodologické texty z oblasti výzkumu stárnutí se obvykle věnují spíše kvalitativním metodám. Výběrová šetření jsou sice velmi oblíbenou metodou výzkumu seniorů, ale případná metodologická úskalí se řeší pouze ojediněle. Můj text má být drobným příspěvkem k oživení této diskuze.

Pro zjišťování průběhu rozhovoru využívám tazatelem zaznamenávané informace o náročnosti dotazování, které jsou ve většině výzkumů rutinně sbírány. Analýzy informace o seniorech ve věku 60–79 let získané ze čtyř výběrových šetření, která se právě na výzkum seniorů či obecněji stárnutí zaměřila. Dostupná data bohužel neumožňují srovnávat pohled tazatelů a seniorů na rozhovor, protože hodnocení rozhovoru seniory nebylo v žádném z nich zjišťováno.

Dostupná literatura se značně rozchází v hodnocení vlivu tazatele na průběh a výsledky rozhovoru. První analýzy nepotvrdily vliv věku ani pohlaví tazatelů. Podrobnější analýza však určitou variabilitu ukázala a zdá se, že dotazování seniorů je snadnější pro ženy. Náročnost rozhovoru, kterou tazatelky zaznamenaly, není totiž ovlivněna jejich věkem ani pohlavím dotazovaných. U mužů jsem však určitou variabilitu zaznamenala, kdy pro mladší tazatele se dotazování zdálo být obtížnější. Což částečně koresponduje se zjištěním Benney et al. [1956], že pokud jsou zkoumaná témata vnímána stereotypně spíše jako ženská, upřednostňují respondenti obou pohlaví ženy – tazatelky. Vzhledem k tomu, že ve zkoumaných datech výrazně převažovaly tazatelky nad muži tazateli, není celkově efekt tazatelů patrný.

Z charakteristik respondenta se ukázalo, že na průběh rozhovoru má zásadní vliv jeho vzdělání. Snadnost rozhovoru roste v podstatě lineárně se vzděláním. U respondentů se základním vzděláním hodnotili tazatelé rozhovor jako jednoduchý v polovině případů (47 %), u vysokoškoláků v 73 %. Velký vliv má však také životní postoj seniorů vyjádřený zejména jejich subjektivním hodnocením věku. Se seniory, kteří přistupovali k životu s větším

optimismem, bylo pro tazatele snadnější rozhovor uskutečnit. Což potvrdily nejen hodnoty korelačních koeficientů, ale i binární logistická regrese. Přes sledování úzkého věkového rozmezí naznačily výsledky i určitý vliv věku respondentů, konkrétně určitý rozdíl mezi šedesátníky a sedmdesátníky. Kdy ve skupině sedmdesátníků slábne vliv životního optimismu zřejmě na úkor reálně nastupujících omezení. Tyto rozdíly jsou však příliš malé na to, aby z nich bylo možné vyvozovat jednoznačné závěry. Dostupná data mi bohužel přímo vliv zdravotního stavu neumožnila analyzovat, zástupně jej analyzuji v širší kategorii životního optimismu.

Celkově výsledky naznačují, že rozhovor se seniory, které můžeme označit jako „úspěšné stárnoucí“, je pro tazatele snazší, jde totiž o jedince otevřenější novým podnětům. Nalezené souvislosti ukazují na potřebnost dalšího zkoumání vlivů tazatele i respondenta na průběh výzkumu. Bohužel zejména o tazatelích máme u většiny výběrových šetření jen velmi kusé informace a nevíme nic o jejich vystupování či vzhledu, tedy faktorech které průběh celé interakce tazatel–respondent silně ovlivňují.

MGR. ET MGR. MARCELA PETROVÁ KAFKOVÁ, PH.D. působí v Ústavu populačních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Jejím výzkumným zájmem je sociologii stárnutí, problematika aktivního stárnutí a populační změny. V současnosti se soustředí především na oblast environmentální gerontologie.

Literatura

- Aquilino, William S., Leonard Lo Sciuto. 1990. „Effects of Interview Mode on Self-Reported Drug Use“. *Public Opinion Quarterly* 54(3):362–393.
- Babbie, Earl R. 2012. *The Practice of Social Research*. Cengage Learning.
- Benney, Mark, David Riesman, Shirley A. Star. 1956. „Age and Sex in the Interview“. *American Journal of Sociology* 62(2):143–152.
- Bowling, Ann. 2006. „Mode of questionnaire administration can have serious effects on data quality“. *Journal of Public Health* 27(3):281–291.
- Bowling, Ann, Dieppe Paul. 2005. „What is successful ageing and who should define it?“ *BMJ* 331:1548–51.
- Bowling, Ann, Sharon See-Tai, Shah Ebrahim, Zahava Gabriel, Priyha Solanki. 2005. „Attributes of age-identity“. *Ageing & Society* 25(4):479–500.
- Cummins, Robert A. 2000. „Personal Income and Subjective Well-being: A Review“. *Journal of Happiness Studies* 1(2):133–158.
- Disman, Miroslav. 2000. *Jak se vyrábí sociologická znalost: příručka pro uživatele*. Praha: Karolinum.
- Dohrenwend, Barbara S., John Colombotos, Bruce P. Dohrenwend. 1968. „Social Distance and Interviewer Effects“. *Public Opinion Quarterly* 32(3):410–422.
- Evans, Maggie, David Kessler, Glyn Lewis, Tim J. Peters, Deborah Sharp. 2004. „Assessing mental health in primary care research using standardized scales: can it be carried out over the telephone?“ *Psychological Medicine* 34(01):157–162.

- Farquhar, Morgan. 1995. „Elderly people´s definitions of quality of life.“ *Social Science & Medicine*. 41(10):1439–1446.
- Freeman, John, Edgar W. Butler. 1976. „Some Sources of Interviewer Variance in Surveys“. *Public Opinion Quarterly* 40(1):79–91.
- Herzog, A. Regula, Lynn Dielman. 1985. „Age Differences in Response Accuracy for Factual Survey Questions“. *Journal of Gerontology* 40(3):350–357.
- Herzog, A. Regula, Willard L. Rodgers, Richard A. Kulka. 1983. „Interviewing Older Adults: A Comparison of Telephone and Face-to-Face Modalities“. *Public Opinion Quarterly* 47(3):405–418.
- Huddy, Leonie, Joshua Billig, John Bracciodieta, Lois Hoeffler, Patrick J. Moynihan, Patricia Pugliani. 1997. „The Effect of Interviewer Gender on the Survey Response“. *Political Behavior* 19(3):197–220.
- Hyman, Herbert H. 1954. *Interviewing in social research*. Chicago: University of Chicago Press.
- Isaksson, Ulf, Regina Santamäki-Fischer, Björn Nygren, Berit Lundman, Sture Åström. 2007. „Supporting the Very Old When Completing a Questionnaire“. *Research on Aging* 29(6):576–589.
- Kane, Emily W., Laura J. Macaulay. 1993. „Interviewer Gender and Gender Attitudes“. *Public Opinion Quarterly* 57(1):1–28.
- McKinlay, John 1992. „Advantages and Limitations of the Survey Approach: Some Problems and Challenges“ Pp. 114–137 in Daly, J., I. Mc Donald, E. Willis (eds.). *Researching Health Care*. London: Tavistock.
- Lawton, M. Powell. 1975. „The Philadelphia Geriatric Center Morale Scale: A Revision“. *Journal of Gerontology* 30(1):85–89.
- Lord, Vivian B., Paul C. Frida, Pauline K. Brennan. 2005. „The effects of interviewer characteristics on arrestees´ responses to drug-related questions“. *Applied Psychology in Criminal Justice* 1(1):36–55.
- Pacovský, Vladimír. 1990. *O stárnutí a stáří*. Praha: Avicenum.
- Picavet, H. S., G. A. van den Bos. 1996. „Comparing survey data on functional disability: the impact of some methodological differences.“ *Journal of Epidemiology and Community Health* 50(1):86–93.
- Rodgers, Willard L., A. Regula Herzog. 1987. „Interviewing Older Adults: the Accuracy of Factual Information“. *Journal of Gerontology* 42(4):387–394.
- Rodgers, Willard L., Regula A. Herzog. 1992. „Collecting data about the oldest old: Problems and procedures.“ Pp. 135–156 in Richard M. Suzman, David. P. Willis, Kenneth G. Manton (eds.). *The oldest old*. New York: Oxford University Press.
- Smit, Johannes H., Dorly J. H. Deeg, Ben A. Schmand. 1997. „Asking the Age Question in Elderly Populations: A Reverse Record Check Study“. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 52B(4):P175–P177.
- Vaus, David De. 2002. *Surveys in Social Research 5th Edition*. London: Routledge.
- Vidovičová, Lucie. 2008. *Stárnutí, věk a diskriminace: nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita Mezinárodní politologický ústav.
- Weiss, Carol H. 1968. „Validity of Welfare Mothers´ Interview Responses“. *The Public Opinion Quarterly* 32(4):622–633.
- Wenger, Clare G. 2001. „Interviewing older people“. Pp. 259–278 in James A. Holstein,

Jaber F. Gubrium (eds.), *Handbook of Interview Research: Context and Method*.
Thousand Oaks : SAGE Publications.

Westerhof, Gerben J., Anne E. Barrett. 2005. „Age Identity and Subjective Well-Being:
A Comparison of the United States and Germany“. *The Journals of Gerontology
Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 60(3):S129–S136.